

برهان قاطع خط یغمای جندقی

[از نفایس جدید کتابخانه مجلس]

سیدعلی آل داود

اخیراً چهار نسخه نفیس به کتابخانه مجلس واگذار شده که این بنده بیش از چهل سال است با این کتابها، آشنائی نزدیک داشته و بارها آنها را بررسی و رویت و یادداشت‌هایی برای خود استخراج کرده است و همواره آرزو داشتم که روزی این آثار نفیس در تصاحب یکی از کتابخانه‌های کشور به ویژه کتابخانه مجلس درآید. خوشبختانه اخیراً هر چهار نسخه مذکور به تملک کتابخانه مجلس درآمد و اکنون جزو ذخایر آنجاست. این چهار نسخه عبارتند از:

۱. برهان قاطع به خط ابوالحسن یغمای جندقی [اکنون ذیل شماره ۱۹۸۴۷ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود].

۲. کلیات سعدی، نسخه‌ای کهن از قرن هشتم هجری [به شماره ۱۹۸۴۸ در کتابخانه مجلس].

۳. کلیات یغمای جندقی به خط نستعلیق که برترین و اصیل‌ترین نسخه‌ها است [شماره ۱۹۸۴۶ کتابخانه مجلس].

۴. کلیات یغما به خط نسخ و مشهور به نسخه هنر [به شماره ۱۹۸۴۵ کتابخانه مجلس].

اینک در باب هر یک از این دست‌نویس‌ها شرحی جداگانه داده می‌شود:

۱. برهان قاطع

نسخه‌ای از متن کامل برهان قاطع به قطع رحلی و خط نستعلیق بسیار زیبا و یک‌دست با تذهیب و جدول‌بندی، در این نسخه کاتب لغات را به خط نسخ با مرکب قرمز و متن را به خط نستعلیق و با مرکب سیاه کتابت کرده است. کتابت این نسخه را ابوالحسن یغمای جندقی در سال ۱۲۴۰ق در شهر کاشان آغاز کرده و در سال ۱۲۵۰ق در همین شهر به اتمام رسانده است. او در خاتمه کتاب چنین می‌گوید: «من روزگاری طالب نسخه برهان قاطع بودم. آنها که نسخه صحیح داشتند نمی‌دادند و نسخه‌های مغلوپ را نمی‌خواستیم، بالاخره ناگزیر نسخه‌ای عاریت و به ربط ناتمام خویش تصحیح کرده به این خط خام که در نظر است مسوده شد. استدعا آن است که هنگام مطالعت و تمیز سقم و صحت آن، زبان اعتراض در کام کشند، که حقیر را در این مرحله گناهی و جز تنی چند از یاران که کتاب مزبور را مکرر دیده‌اند، گواهی نیست.»

به گفته روانشاد دکتر محمد معین که این نسخه را چند دهه پیش به هنگام تصحیح برهان قاطع ملاحظه کرده و چندی در اختیار داشته، این دست‌نویس با سایر نسخ برهان قاطع تفاوت دارد، از جمله آنکه: ۱. یغما در آخر هر فصل و باب لغاتی بر آن به عنوان ملحقات افزوده است. ۲. گاه در سبک عبارت هم تغییراتی داده،

هرچند که روش اصلی در تعریف کلمات و لغات محفوظ مانده است، ولی این نکته را باید پس از بررسی دقیق نسخه و تطبیق آن با سایر نسخه‌ها به طور دقیقتری عنوان کرد. ۳. در ضمن توضیح بعضی از کلمات چنانکه شیوه یغما بوده است، ظرائف و لطیفه‌گویی‌هایی به کار رفته از جمله به لغات زیر می‌توان اشاره کرد:

آهمنند: کسی را گویند که دروغ گوید تا فریب دهد [مثل مادرزن من و درویش غلام علی میرم که آن در گدایی و این در یاهوسرائی نظیر ندارند. حشر هر دو با هم و نام هر دو گم و کم باد].

پچل: بر وزن کچل، شخصی را گویند که پیوسته لباس خود را چرک و ملوث گرداند. [مثل میرزا حسین بیابانکی].

سفت: بر وزن مفت، دوش را گویند که عرب کتف خواند، ماضی سفتن نیز باشد، محکم و مضبوط و سخت را نیز گویند و هر سوراخ کوچک را گفته‌اند عموماً، و چشم سوزن [و دل یغما را] خصوصاً.

یکرنگ: بر وزن فرهنگ، کنایه از مردم صاحب عقیده است که یار بی‌نفاق باشد [مثل یغمای جندقی].

چنانکه دکتر معین به درستی اشاره کرده، یغما اضافات و ملحقاتی به برخی از قسمت‌های برهان افزوده که بیشتر آنها طیبیت‌آمیز و برگرفته از ادبیات عامه آن روزگار است و سزاوار است کسی از لغت‌شناسان، این متن را با برهان قاطع تصحیح دکتر معین مقابله کرده و لغات و اصطلاحات افزوده یغما را از آن استخراج کند، به این ترتیب بخشی از واژه‌های متداول در ادب عامیانه اوائل عصر محمدشاه قاجار گردآوری و در دسترس محققان قرار خواهد گرفت.

به قراری که میرزا احمد صفایی دومین فرزند یغما در نخستین صفحه این کتاب نوشته، یغما نسخه برهان قاطع به خط خود را در ذی‌قعدة سال ۱۲۶۵ق به صفایی بخشیده است. در صفحه ما قبل آخر هم یادداشتی درباره سرگذشت این نسخه به قلم حبیب یغمائی به این شرح آمده است: «این کتاب بسیار نفیس بسیار ارجمند را که به خط مبارک مرحوم ابوالحسن یغما طاب ثراه است آن مرحوم به فرزند خود احمد صفائی اهدا کرده و به ارث به مرحوم عبدالرحیم صفائی فرزند او انتقال یافته و مرحوم عبدالرحیم صفائی به پدرم مرحوم حاج منتخب آل داود اهداء کرده، و پدرم در سال ۱۳۳۲ قمری که من به دامغان برای تحصیل رفتم به من مرحمت فرمود با قلمدان بسیار قدیم و قیمتی و یک جفت قالیچه، قالیچه‌ها را فروختم، قلمدان را گم کردم و این کتاب با این که مکرر در شرف نیستی بود از دست نرفت...»

در صفحات اول نسخه برهان قاطع فوق که سفید مانده، چند یادداشت به این شرح دیده می‌شود: ۱- در صفحه نخست کتاب متن یکی از نامه‌های مهم یغما خطاب به فرزندش احمد صفائی دیده می‌شود. این نامه در منشآت یغما چاپ ۱۲۸۳ق درج نشده و موضوع آن مربوط به خلط آثار یغما با سروده‌های دیگران در کلیات او که آن را حاج اسماعیل طهرانی دوست یغما و تاجر خوش ذوق کتاب در بازار بین الحرمین تهران گردآوری کرده بود، حاجی طهرانی به سبب عدم آشنایی با سبک یغما، برخی آثار معاصران او را به نام وی در نسخه خود داخل کرده بود و رضایت به تصحیح آن نمی‌داد، یغما در این نامه اولاً آثار خود را معرفی کرده و ثانیاً از صفائی می‌خواهد که در تصحیح نسخه گرد آورده حاج اسماعیل به او مدد برساند. در صفحه بعد یکی از مراثی مستزاد یغما با مطلع زیر درج گردیده است:

از ماریه رفتی اگر اخبار رسیدن
گرگان عجم را

زنده یاد دکتر معین، برهان قاطع خط یغما را در وقت تصحیح کتاب برهان در اختیار داشته اما به سبب ملاحظاتی که یاد شد از آوردن نسخه بدل‌های آن صرف‌نظر کرده است. چند دهه پیش از آن یغمائی به قراری که در خاطراتش نوشته قصد داشت این نسخه را به کتابخانه ملی بفروشد اما اینکار عملی نشد، چند سال پیش از انقلاب نیزموضوع فروش آن به کتابخانه پهلوی مطرح شد که سرانجامی نیافت. خوشبختانه اکنون این نسخه نفیس به تملک کتابخانه مجلس درآمده است.

۲. کلیات سعدی

نسخه‌ای است کههن از قرن هشتم هجری. این دست‌نویس به قطع رقعی است و بیش از پانصد صفحه دارد و برخی اوراق آن نونویس است. نسخه مجدول و به خط نسخ مایل به نستعلیق است و حاوی بیشتر آثار شیخ سعدی به قرار زیر است: ۱- مجالس خمسة ۲- کتاب نصیحة الملوك ۳- رساله خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان ۴- رساله در عقل و عشق ۵- حکایت اباقا ۶- گلستان ۷- قصاید عربیه ۸- قصاید فارسی ۹- رباعیات ۱۰- کتاب المراثی ۱۱- کتاب طیبیات ۱۲- کتاب ملامت و مثلثات ۱۳- کتاب صاحبیه ۱۴- مقطعات ۱۵- مجلس‌الثانی ۱۶- مجلس‌الثالث ۱۷- المضاحک ۱۸- کتاب خواتیم ۱۹- الخبثیات ۲۰- المعمیات ۲۱- الرباعیات ۲۲- کتاب غزلیات قدیم ۲۳- کتاب مفردات.

این نسخه از نسخ مورد استفاده حبیب یغمائی در تصحیح کلیات سعدی بوده است. و وی از میان دهها نسخه موجود آثار سعدی فقط ۶ نسخه کههن را به عنوان اساس کار خود انتخاب کرده بود و نسخه فعلی یکی از آن ۶ نسخه است. در این جا خوب است یادآور شویم که در اوائل دهه پنجاه و پس از تأسیس فرهنگستان ادب و هنر ایران که به ریاست دکتر پرویز خانلری تشکیل شده بود آن مرحوم از زنده‌یاد یغمائی دعوت کرد تا با کمک چند دستیار که در اختیار وی گذاشته می‌شود سراسر کلیات سعدی را با استفاده از تجارب ممتدی که حاصل کرده بود مجدداً تصحیح کرده و برای چاپ آماده سازد و یغمائی چند سال، روز در

میان به فرهنگستان می‌آمد و کار تصحیح به خوبی پیش می‌رفت. از مجموع قسمت‌هایی که از کلیات سعدی تصحیح شد بخش غزلیات در یک مجلد مفصل در سال ۱۳۶۱ توسط مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی [جانشین فرهنگستان ادب و هنر] به چاپ رسید. به قراری که اخیراً شنیده شد بخش‌های دیگر آثار سعدی را نیز یغمائی تصحیح کرده بود و اکنون پژوهشگاه علوم انسانی زیر چاپ دارد. یغمائی در مقدمه غزلیات سعدی، نسخه‌های مورد استفاده خود را معرفی کرده و یکی دو سطر در باب هر یک نوشته و از جمله از نسخه مذکور با عنوان اختصاری «حبیب» نام برده است. روش او در تصحیح غزلیات سعدی همان شیوه‌ای است که امروزه سبک التقاطی در تصحیح متون نام گرفته، با این تفاوت که وی هر غزل سعدی را از یک نسخه برگرفته و آن را اساس خواننده و در غزل دیگر نسخه اساس او، دستنویس دیگر بوده است.

۲. کلیات یغما

دستنویس اصلی دیوان یغما و نسخه‌ای که نگارنده این سطور در تصحیح این کتاب به عنوان نسخه اساس از آن بهره برده است. این نسخه به قطع رحلی است و به خط نستعلیق کتابت شده اما نام کاتب معلوم نیست. هر صفحه آن ۱۸ سطر در متن و ۱۶ سطر در حاشیه دارد. برگ‌های ابتدا و انتهای آن افتاده است. نسخه حاوی ۳۵۴ صفحه و در برگ‌گیرنده بخش‌های زیر از آثار یغمای جندقی است: ۱- مقدمه‌ای ناتمام در دو صفحه ۲- مراثی و نوحه‌ها ۳- غزلیات ۴- سرداربه ۵- رباعیات سرداربه ۶- انابت نامه ۷- مثنوی صکوک الدلیل ۸- مثنوی خلاصه الافتضاح ۹- غزلیات احمد ۱۰- قصایبه ۱۱- شبیه حجاج کاشانی ۱۲- مخمس در هجو ذوالفقارخان حاکم سمنان ۱۳- ترجیعات ۱۴- آثار مرادیه، منظومه‌ای در هجو علی مرادخان تونی ۱۵- قاضی‌نامه ۱۶- چند مثنوی کوتاه ۱۷- قطعات ۱۸- رباعیات.

این نسخه در زمان حیات یغما و در سال ۱۲۶۵ ق کتابت شده و احتمالاً بعدها اشعار دیگر یغما را به آن افزوده‌اند. چنانکه یکی دو بخش آن را میرزا اسماعیل هنر فرزند ارشد یغما نوشته و از جمله در ذیل مثنوی خلاصه الافتضاح یادداشتی بدین شرح آورده است: «سلخ شهر صفر ۱۲۷۹ سنه یک‌هزار و دو بیست و هفتاد و نه که از گزند اقارب کالعقارب در دارالخلافه اوحش من الضب و اوحش من الصب راهی به بطالت می‌سپردم و عمری به کسالت می‌بردم، این دو دفتر که از منظومات والد ماجد مبرور یغما قدس الله سره است به چنگ افتاد، لاجرم عجلتاً مسوده کردم که ان شاء الله به شرط زندگانی برحسب مقدور سفینه از گفتار ایشان پرداخته شود. حرره العبد بنده خاکسار اسماعیل هنر عفی الله عنهما بحق محمد و آل الطاهیرین.»

و در حاشیه آخرین صفحه کتاب مرحوم حبیب یغمائی یادداشتی به این شرح نوشته است: «در پایان ترجیعات کاتب این نسخه جامع دیوان را مرحوم حاج اسماعیل معرفی کرده، در آخر خلاصه الافتضاح شرحی مرحوم اسماعیل نوشته که مسلم است قسمتی از کتاب به خط اوست. به هر حال نسخه‌ای است بسیار نفیس و بی‌نظیر. بعد از بنده به چنگ هر کس اوفتاد قدر و قیمتش را بشناسد. بنده به زحمت تحصیل کردم. باید گفت اشعار و ابیاتی در این نسخه است که در نسخه خطی دیگر بنده نیست. باید خیلی دقت کرد در چاپ مجدد کلیات یغما. غروب روز جمعه ۳۰ تیرماه ۱۳۴۵ شمسی.»

۳. کلیات یغما

دست‌نویس قدیمی دیگر کلیات یغما مشهور به نسخه «هنر» نسخه مذکور متعلق به اسماعیل هنر فرزند ارشد یغما بوده و آن را از روی نسخه گردآورده حاج محمد اسماعیل طهرانی جامع آثار یغما کتابت کرده‌اند. اما نام کاتب مشخص نیست، اسماعیل هنر پس از بررسی کامل این نسخه در حواشی آن اشعاری را که از یغما نیست صراحتاً باز گفته و نام سراینده اصلی را در بیشتر مواضع در حاشیه همان شعر قید کرده و برخی را که دانسته از کیست به قید آنکه از «یغما نیست و ندانم از کیست؟» به طور روشن معرفی کرده است. این نسخه پس از اسماعیل هنر به فرزندش میرزا مهدی هنر و پس از او به فرزند وی میرزا اسماعیل هنر یغمائی ملقب به معتمد دیوان پدر زن زنده یاد حبیب یغمائی به ارث رسیده و نامبرده آن را به داماد خود بخشیده است. چنانکه یغمائی در صفحه دوم کتاب طی یادداشتی سرگذشت نسخه را به شرح فوق بیان کرده است.

در صفحه نخست این اثر و پیش از شروع متن، اسماعیل هنر معتمد دیوان مالک پیشین نسخه در یادداشتی تاریخ درگذشت محمدحسن کیوان متخلص به خرد از شاعران نامی بیابانک را همراه با شعری که در تاریخ فوت او سروده شده ثبت کرده است و در چند صفحه اول کتاب به طور کلی یادداشت‌های متعددی از مالکین نسخه و کسان دیگر دیده می‌شود که اینجا مجال نقل همه آنها نیست و فقط به نقل یادداشت حاشیه صفحه ۱۳ که در باب هجوم نایب حسین کاشانی به منطقه بیابانک است می‌پردازیم این یادداشت به قلم اسماعیل هنر یغمائی معتمد دیوان است: «در سال یک‌هزار و سیصد و بیست و هشت - که هرگز بازگشت نکند - از ظلم و تعدیات نایب حسین کاشی و انتظام الملک عرب از وطن آواره و در خاک خراسان بی‌چاره شدم. اواخر ماه صفر یک‌هزار و سیصد و بیست و نه به خیالات عبث رهسپار طبس شده بعد از توقف پنجاه و پنج روز نور دیده‌ام مهدی به مرض آبله گرفتار و از فوت خود من غریب را که دلم به وجود او خوش بود داغدار و سوگوار نمود. در قبرستان محله داشخانه طبس که موسوم به بهشت‌دان است به خاک سپرده آمد. تولدش در سلخ رمضان یک‌هزار و سیصد و بیست و چهار و مرگش در شب نوزدهم ربیع‌الثانی یک‌هزار و سیصد و بیست و نه ...» این نسخه مفصل است و شامل قسمت‌های زیر از آثار یغماست:

۱- ترجیعات ۲- مراثی و نوحه‌ها، بعدها اسماعیل هنر در حاشیه این قسمت، مراثی نانوشته یغما را بدان افزود. ۳- غزلیات ۴- قصایه ۵- احمدی ۶- آثار مرادیه همراه با مقدمه‌ای به نثر ۷- قطعات ۸- رباعیات ۹- منشآت. در یکی از صفحات این نسخه، اسماعیل هنر آخرین قطعه یغما را که لحظاتی قبل از مرگش سروده درج کرده است. این نسخه در حدود ۷۹۲ صفحه دارد و به خط نسخ خوش کتابت شده است.

گزیده منابع:

غزلیات سعدی، به تصحیح حبیب یغمایی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۱، ص هشت مقدمه.

خاطرات حبیب یغمایی، به اهتمام ایرج افشار، تهران، انتشارات طلایه، ۱۳۷۲ش، ص ۴۰.

برهان قاطع، به تصحیح دکتر محمد معین، تهران، انتشارات ابن سینا، جلد اول، ۱۳۴۲ش، مقدمه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی